

Френсіс Фукуяма

(нар. 1952 р.) – американський політолог, публіцист, консультант корпорації RAND у Вашингтоні (округ Колумбія). Колишній заступник директора Штабу планування політики при Державному департаменті США. Професор публічної політики в Університеті Джорджа Мейсона (1996-2000 рр.). Член президентської ради США з біоетики (2001-2005 рр.). Нині працює професором Школи поглиблених міжнародних досліджень при Університеті Джона Хопкінса.

Основна спеціалізація Фукуяма – сучасні міжнародні відносини. Після завершення холодної війни виступив з концепцією «кінця історії», під якою розумів перемогу лібералізму над авторитаризмом. Дана концепція викликала широку полеміку в наукових колах. Також Фукуяма неодноразово виступав з критикою технологій клонування людини, генної інженерії та практики використання ряду інших технологій, спрямованих на поліпшення людського тіла.

Основні праці: *«Кінець історії та остання людина»* (1992), *«Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революції»* (2002), *«Сильна держава: Управління і світовий порядок у XXI сторіччі»* (2004) та ін.

Спостерігаючи, як розгортаються події в останнє десятиріччя або близько того, важко позбутися відчуття, що у всесвітній історії відбувається щось фундаментальне.

Зростає розуміння того, що нинішній процес має фундаментальний характер, вносячи зв'язок і порядок у поточні події. У двадцятому сторіччі світ був охоплений пароксизмом ідеологічного насилля, коли лібералізму довелося боротися спочатку із залишками абсолютизму, потім з більшовизмом і фашизмом і, нарешті, з новітнім марксизмом, що загрожувало втягнути нас в апокаліпсис ядерної війни. Але це сторіччя, на своєму початку настільки впевнене у тріумфі Західної ліберальної демократії,

повертається тепер, під кінець, до того, з чого почало: не до пророкованого ще не так давно «кінця ідеології» або конвергенції капіталізму і соціалізму, а до незаперечної перемоги економічного і політичного лібералізму.

Тріумф Заходу, західної ідеї очевидний перш за все тому, що в лібералізма не залишилося жодних життєздатних альтернатив. В останнє десятиріччя змінилася інтелектуальна атмосфера найбільших комуністичних країн, у них почалися важливі реформи. Цей феномен виходить за рамки високої політики, його можна спостерігати і в широкому поширенні західної споживацької культури.

Те, чого ми, ймовірно, свідки, – не просто кінець холодної війни або чергового періоду післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління.

Уявлення про кінець історії не можна визнати оригінальним. Найбільш відомий його пропагандист – це Карл Маркс, який вважав, що історичний розвиток, зумовлений взаємодією матеріальних сил, має цілеспрямований характер і закінчиться, лише досягнувши комуністичної утопії, яка і вирішить усі суперечності. Проте, ця концепція історії – як діалектичного процесу з початком, серединою і кінцем – була запозичена Марксом у його великого німецького попередника, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Багато чого з гегелівського історизму увійшло в сьогоднішній інтелектуальний багаж. Гегель першим з філософів став говорити мовою сучасної соціальної науки, для нього людина – продукт конкретного історичного і соціального середовища, а не сукупність тих чи інших «природних» атрибутів, як це було для теоретиків «природного права». І це саме гегелівська ідея, а не власне марксистська – опанувати природним середовищем і перетворити її з допомогою науки і техніки.

Для Гегеля протиріччя існують перш за все у сфері людської свідомості, тобто, на рівні ідей. На його думку, свідомість – причина, а не наслідок, і вона не може розвиватися незалежно від матеріального світу, тому реальним підґрунтям плутанини подій, що нас оточують, є ідеологія. У пізніших мислителів гегелівський ідеалізм став занепадати. Маркс перевернув відношення між

реальним та ідеальним, відписав цілу сферу свідомості – релігію, мистецтво і саму філософію – на користь «надбудови», яка повністю детермінована переважаючим у нього матеріальним способом виробництва. Однією із сумних спадщин марксизму є те, що ми схильні вдаватися до матеріальних або утилітарних пояснень політичних та історичних явищ; ми не віримо в самостійну силу ідей. Останнім прикладом цього служить книга Пола Кеннеді, яка мала великий успіх – «Піднесення і занепад великих держав»; у ній падіння великих держав пояснюється просто – економічним перенапруженням.

Макс Вебер починає свою знамениту книгу «Протестантська етика і дух капіталізму» вказівкою на відмінності в економічній діяльності протестантів і католиків. Центральна тема роботи Вебера – довести всупереч Марксу, що матеріальний спосіб виробництва – не «базис», а, навпаки, «надбудова», яка має коріння в релігії і культурі

Сучасний світ оголює всю убогість матеріалістичних теорій економічного розвитку. Школа матеріалістичного детермінізму журналу «Уолл стріт джорнел» любить наводити як свідчення життєздатності вільної ринкової економіки приголомшуючий економічний успіх Азії в останні кілька десятиріч. Звичайно, вільні ринки і стабільні політичні системи – неодмінна умова економічного зростання. Але настільки ж безсумнівно і те, що культурна спадщина далекосхідних суспільств, етика праці, сімейного життя, ощадливість, релігія, яка, на відміну від ісламу, не накладає обмежень на форми економічної поведінки, не менш значущі для пояснення економічної діяльності. Нерозуміння того, що економічна поведінка зумовлена свідомістю і культурою, призводить до поширеної помилки: пояснювати навіть ідеальні за своєю природою явища матеріальними причинами. Китайські реформи, наприклад, а останнім часом і реформи в Радянському Союзі зазвичай трактуються як перемога матеріального над ідеальним, – як визнання того, що ідеологічні стимули не змогли замінити матеріальних. Проте глибокі вади соціалістичної економіки були всім очевидні вже тридцять чи сорок років тому. Чому ж соціалістичні країни стали відходити від централізованого планування лише у 80-ті? Відповідь слід шукати у свідомості еліти та її лідерів, які вирішили зробити вибір на користь «протестантського» благополуччя.

Для Кожева, як і для всіх гегельянців, глибинні процеси історії зумовлені подіями, що відбуваються у свідомості, чи сфері ідей, оскільки в результаті саме свідомість переробляє світ за своїм образом і подобою. Теза про кінець історії в 1806 р. означала, що ідеологічна еволюція людства завершилася на ідеалах Французької та Американської революцій, і, хоча якісь режими в реальному світі повністю їх не здійснили, теоретична істинність самих ідеалів абсолютна і поліпшити їх не можна.

У мене тут немає ні місця, ні, відверто кажучи, сил захищати в деталях радикальні ідеалістичні погляди Гегеля. Питання не в тому, чи правильна його система, а в тому, наскільки добре видно в її світлі проблематичність матеріалістичних пояснень. Справа не в тому, щоб заперечувати роль матеріальних факторів як таких. З точки зору ідеаліста, людське суспільство може бути побудоване на будь-яких довільно вибраних принципах, незалежно від того, чи узгоджуються ці принципи з матеріальним світом. І насправді, люди довели, що здатні переносити будь-які матеріальні негаразди в ім'я ідей, існуючих виключно у сфері духу, неважливо чи йде мова про священних корів або про Святу Трійцю.

Чи справді ми підійшли до кінця історії? Іншими словами, чи існують ще якісь фундаментальні «суперечності», вирішити які сучасний лібералізм безсилий, але які вирішувалися б у рамках якогось альтернативного політико-економічного устрою? Оскільки ми виходимо з ідеалістичних основ, то повинні шукати відповідь у сфері ідеології та свідомості. Неважливо, які там ще думки приходять у голову жителям Албанії чи Буркіна-Фасо; цікаво лише те, що можна було б назвати спільним для всього людства ідеологічним фондом.

У столітті, що минає, лібералізму були кинуті два головні виклики – фашизм і комунізм. Відповідно до першого, політична слабкість Заходу, його матеріалізм, моральний розклад, втрата єдності. Як життєздатна ідеологія фашизм був знищений Другою світовою війною. Це, звичайно, була матеріальна поразка, але вона виявилася також і поразкою ідеї. Фашизм був знищений не моральною огидою, бо багато хто ставився до нього зі схваленням, поки бачили в ньому віяння майбутнього; сама ідея зазнала невдачі.

Набагато більш серйозним був ідеологічний виклик, кинутий лібералізму другою великою альтернативою, комунізмом. Маркс стверджував, гегелівською мовою, що ліберальному суспільству

притаманне фундаментальне нерозв'язне протиріччя: це – протиріччя між працею і капіталом. Як відзначав (у числі інших) Кожев, сучасний американський егалітаризм і є те безкласове суспільство, яке провидів Маркс. Оскільки класове питання відійшло на другий план, привабливість комунізму в західному світі – це можна стверджувати сміливо – сьогодні перебуває на найнижчому рівні з часу закінчення Першої світової війни.

Першою рішуче розгромленою азіатською альтернативою лібералізму був фашизм, представлений імперською Японією. Економічний успіх інших країн Азії, що стали, за прикладом Японії, на шлях індустріалізації, сьогодні всім відомий. З гегельянської точки зору важливим є те, що політичний лібералізм йде слідом за лібералізмом економічним, – повільніше, ніж багато хто сподівався. Але сила ліберальної ідеї не була б такою вражаючою, не зачепивши найбільшу і найстарішу в Азії культуру – Китай. Китай ніяк не назвеш сьогодні ліберальною демократією. Проте, при всій важливості того, що відбувається в Китаї, саме події в Радянському Союзі – «батьківщині світового пролетаріату» – забивають останній цвях у труну з марксизмом-ленінізмом. Емігранти з Радянського Союзу повідомляють, що практично ніхто в країні більше не вірить у марксизм-ленінізм. Марксизм-ленінізм був свого роду магічним заклинанням, це була єдина спільна основа, спираючись на яку еліта погоджувалася управляти радянським суспільством. І неважливо, наскільки все це було абсурдним і безглуздим.

У політичній сфері запропоновані зміни до конституції, правої системи і партії далеко не рівнозначні встановленню ліберальної держави. В даний час Радянський Союз ніяк не може вважатися ліберальною або демократичною країною, і навряд чи перебудова буде настільки успішною, щоб у будь-якому доступному для огляду майбутньому до цієї країни можна було застосувати подібну характеристику. Однак наприкінці історії немає жодної необхідності, щоб ліберальними були всі суспільства, достатньо, щоб були забуті ідеологічні претензії на інші, більш високі форми суспільного життя. І в цьому плані в Радянському Союзі за останні два роки відбулися дуже суттєві зміни. Горбачов нарешті дозволив людям сказати те, що вони розуміли протягом багатьох років, а саме, що магічні заклинання марксизму-ленінізму – нісенітниця, що радянський соціалізм не велике завоювання, а по суті грандіозна

поразка. Консервативна опозиція в СРСР, що складається з простих робітників, які бояться безробіття та інфляції, і з партійних чиновників, які тримаються за місця і привілеї, відкрито, не ховаючись висловлюють свої погляди і може виявитися досить сильною, щоб у найближчі роки змістити Горбачова. Але обидві ці групи виступають всього лише за збереження традицій, порядку і засад; вони не надто прихильні до марксизму-ленінізму.

Припустимо на мить, що фашизму і комунізму не існує: чи залишаються у лібералізмі ще які-небудь ідеологічні конкуренти? Або інакше – чи є в ліберальному суспільстві якісь нерозв'язні в його рамках протиріччя? Напрошуються дві можливості: релігія і націоналізм. Усі відзначають останнім часом підйом релігійного фундаменталізму в рамках християнської та мусульманської традицій. Деякі схильні думати, що пожвавлення релігії свідчить про те, що люди глибоко нещасні від невиразної і духовної порожнечі ліберальних споживацьких суспільств. Однак хоча порожнеча і є, і це, звичайно, ідеологічний дефект лібералізму, з цього не випливає, що нашою перспективою стає релігія. Зовсім не очевидно і те, що цей дефект усунемо політичними засобами. Адже сам лібералізм з'явився тоді, коли засновані на релігії суспільства, не порозумілися в питанні про добродієсне життя, виявили свою нездатність забезпечити навіть мінімальні умови для миру і стабільності. Теократичну державу як політичну альтернативу лібералізму і комунізму пропонує сьогодні тільки іслам. Проте ця доктрина малоприваблива для немусульман, і важко собі уявити, щоб цей рух одержав будь-яке поширення.

Ще одне «протиріччя», потенційно нерозв'язне в рамках лібералізму, – це націоналізм та інші форми расової і етнічної свідомості. І дійсно, значне число конфліктів було викликано націоналізмом. Дві жахливі світові війни в цьому сторіччі породжені націоналізмом у різних його іпостасях, і якщо ці пристрасті були до якоїсь міри погашені у повоєнній Європі, то вони все ще надзвичайно сильні в третьому світі. Незрозуміло, проте, чи дійсно націоналізм є нерозв'язною для лібералізму суперечністю. По-перше, націоналізм неоднорідний, це не одне, а декілька різних явищ – від помірної культурної ностальгії до високоорганізованого і ретельно розробленого націонал-соціалізму. Значна частина націоналістичних рухів у світі не має політичної програми і зводиться, до прагнення здобути незалежність від якоїсь

групи або народу, не пропонуючи при цьому продуманих проектів соціально-економічної організації.

Не можна виключити того, що раптово можуть з'явитися нові ідеології чи не помічені раніше протиріччя. Багато війн і революцій відбувалися в ім'я ідеологій, що проголошували себе більш передовими, ніж лібералізм, але історія зрештою викрила ці претензії.

Що означає кінець історії для сфери міжнародних відносин? Зрозуміло, що більша частина третього світу буде залишатися зачिनеною для історії і протягом багатьох років служити ареною конфлікту. Але ми зосередимо зараз увагу на більш великих і розвинених країнах, відповідальних за більшу частину світової політики. Росія і Китай у найближчому майбутньому навряд чи приєднаються до розвинених націй Заходу; але уявіть на хвилину, що марксизм-ленінізм перестає бути фактором, що керує зовнішньою політикою цих країн, – варіант, який якщо ще й не перетворився на реальність, проте став останнім часом цілком можливим. Чим тоді деідеологізований світ у сумі своїх характеристик буде відрізнятися від того світу, в якому ми живемо?

Зазвичай відповідають: навряд чи між ними будуть які-небудь відмінності. Бо вельми поширена думка, що ідеологія – лише прикриття для великодержавних інтересів і що це служить причиною досить високого рівня суперництва і конфлікту між націями. Досить суперечливо, що ідеологія – лише надбудова над незмінними інтересами великої держави. Бо той спосіб, яким держава визначає свій національний інтерес, не універсальний, він ґрунтується на попередньому ідеологічному базисі так само, як економічна поведінка – на попередньому стані свідомості. У цьому сторіччі держави засвоїли собі досить розроблені доктрини з недвозначними зовнішньополітичними програмами, що узаконюють експансіонізм.

Експансіонізм і суперництво в дев'ятнадцятому сторіччі ґрунтувалися на не менш «ідеальному» базисі; просто так вже вийшло, що русійна ними ідеологія була не настільки розроблена, як доктрини двадцятого сторіччя.

Міжнародне життя в тій частині світу, яка досягла кінця історії, в набагато більшою мірою зайняте економікою, а не політикою чи військовою стратегією.

Наше майбутнє залежить, однак, від того, якою мірою радянська еліта засвоїть ідею загальнолюдської держави.

Кінець історії сумний. Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради суто абстрактної мети, ідеологічна боротьба, що вимагає відваги, уяви та ідеалізму, – замість усього цього – економічний розрахунок, нескінченні технічні проблеми, турбота про екологію і задоволення витончених запитів споживача. У постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії. Я відчуваю в собі і помічаю в навколишніх ностальгію за тим часом, коли історія існувала. Якийсь час ця ностальгія все ще буде живити суперництво і конфлікт, визнаючи неминучість постісторичного світу, я відчуваю найсуперечливіші почуття до цивілізації, створеної в Європі після 1945 р., з її північноатлантичною та азійською гілками. Може бути, що саме ця перспектива багатовікової нудьги змусить історію взяти ще один, новий старт?

Друкується за: Фукуяма Ф. Кінець історії? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.